

Онуфрій БАНХ

ПАМ'ЯТІ ДОЦЕНТА ОЛЕКСАНДРА КОМЛЄВА

У грудні 2022 року минає пів століття відтоді, як відійшов у вічність доцент кафедри аналітичної хемії Львівського університету Олександр Комлев (1903–1972). Він був представником так званого науково-педагогічного десанту, відрядженого в Західну Україну після встановлення тут режиму Других совітів. Незважаючи на російське прізвище, позиціонував себе як щирий українець – і за паспортом, і в побутовому спілкуванні, і навіть візуально. До всього, Олександр Йосипович був моїм наставником на тернистій експериментаторській стежі, запаливши іскру творчого сум'яття на цікавому і нескінченному шляху до пізнання таємниць природи.

Крім особистих спогадів, у підготовці статті використано матеріали з його особової справи, котра зберігається в архіві Львівського національного університету ім. Івана Франка.

Народився 27 жовтня (7 листопада за новим стилем) 1903 року в селищі Сахновщина однойменної волости Харківської губернії (тепер Красноградського району Харківської області). Його батько Йосип Павлович походив зі села Петропавлівка нині Богодухівського району на Харківщині з бідної родини. Не сподіваючись отримати власний земельний наділ, молодим подався на заробітки, працював на залізниці, часто змінював місце проживання – одним із них була станція Сахновщина. Так само батьків брат Аврам у пошуках заробітків потрапив до Петербурга, працював кравцем, брав активну участь у революційному русі, вступив до РСДРП, за що був засланий на Сибір. Звільнений Лютневою революцією, опинився в Казані, де його обрали головою місцевого губвиконкому і за це у 1919-му розстріляли білогвардійці.

Окрім молодшого Олександра, в родині Йосипа Комлева були діти Іван, Андрій та Єфросинія. Старших синів забрали на Першу світову війну – Іван загинув, Андрій повернувся й осів у Полтаві, влаштувавшись токарем на паровозоремонтному заводі. Олександр закінчив три класи сільської школи і з 13-літнього віку пішов працювати «хлопчиком» на завод. Тоді ж у 1916-му батько покинув залізницю і подався робітником на цукрове підприємство. Мати не мала освіти і порядкувала вдома.

У 1919-му, сягнувши повноліття, Олександр вирішив їхати до Полтави до брата Андрія. Працював токарем на заводі, упродовж 1920–1922 років числився діловодом у Полтавському губерніальному відділі народної освіти, від 1923-го – столярем у кооперативній артілі. Одночасно закінчив вечірню робочу школу і за рекомендацією губвідділу вступив у 1925-му до Полтавського інституту народної освіти. Наступного року перевівся до аналогічного закладу в Харкові, колишнього Імператорського Харківського університету, на факультет професійної освіти. На той час його батько покинув цукровий комбінат у Чупахівці, нині Охтирського району на Сумщині, і переїхав до Полтави, де у 1927 році помер.

Навчання на останніх курсах Олександр поєднував із педагогічною роботою на кафедрі фізичної хемії та якісного аналізу (починаючи з 1928 року), а в 1929-му влаштувався науковим співробітником Українського державного інституту прикладної хемії (тепер Державний науково-дослідний і проєктний інститут основної хемії «НІОХІМ»). По закінченні у 1930 році навчання залишився асистентом кафедри фізичної хемії та якісного аналізу. Того ж року Харківський інститут народної освіти переформатували у Фізико-хеміко-математичний інститут і через два роки долучили до відновленого Харківського державного університету імені М. Горького. Тоді ж у 1930-му в «Українському хемічному журналі» опубліковано першу статтю Олександра Комлева «Швидкість утворення чотиризаміщених солей амонію в сумішах, які містять ефір» у співавторстві з Г.Є. Мухінім. Водночас він підпрацьовує у Хімтехвидавництві і числиться відповідальним секретарем МК ХДУ.

Деся тоді Олександр одружився з Любов'ю Іванівною Згерською родом із Маріуполя. Вони були зразково патріотичним подружжям. У 1932 році в них народилася дочка Наталія. Із цим гостро постало квартирне питання. У результаті Комлеви змушені були покинути Харків і в серпні 1934-го переїхали до Сум. Тут Олександр Йосипович влаштувався старшим викладачем кафедри хемії педагогіч-

ного інституту. Вів курс аналітичної хемії і хемічної технології і вже 23 вересня його зарахували на посаду доцента. Разом із ними проживала його мати. Тут же в Сумах у 1936 році народилася друга дочка Жанна.

Все ж побутові труднощі не полишали. Так само і перешкоди на робочому місці. У зв'язку з відсутністю академнавантаження Олександра Йосиповича 1 вересня 1938 року перевели на посаду асистента кафедри.

За короткий час стрімко загострилася загальнополітична обстановка у світі. Нападом гітлерівської Німеччини і сталінського СРСР на Польщу розпочалася Друга світова війна. 8 вересня 1939 року Комлева мобілізували до Червоної армії; в її лавах він брав участь у захопленні Західної України та Західної Білорусі. Ця кампанія закінчилася швидко, тож він 16 грудня повернувся до Сумського педінституту старшим викладачем кафедри хемії. Однак проблема недостатнього педнавантаження нікуди не ділася. 5 вересня 1940 року Олександр Йосипович змушений був перейти до Сумського інституту вдосконалення кваліфікації вчителів на посаду наукового співробітника. Втім ця обставина стимулювала експериментаторську грань його особистості – у нових стінах він організував хемічну лабораторію.

23 червня 1941 року, наступного дня після початку німецько-радянської війни Олександра Комлева вдруге мобілизують до Червоної армії, скерувавши у розпорядження Південно-Західного фронту. 26 серпня було сформовано 40-у армію в його складі, де Комлев зайняв посаду начальника відділу боєприпасів. Проте під ударами танкової армії генерал-полковника Гайнца Гудеріана (1888–1954) війська Південно-Західного фронту втрапили до Київського мішка, командував генерал-полковник Михайло Кирпонос (1891–1941) загинув. 40-а армія відкотилася на південний схід і наприкінці грудня була долучена до складу Брянського фронту.

Дружина Олександра Йосиповича разом із дітьми в той час евакуювалися до Мордовії. Його мати померла в Сумах ще 1 травня 1941 року напередодні німецького вторгнення на 70-му році життя.

На початку липня 1942 року війська Брянського фронту були розгромлені під Воронежем танковою армією генерал-полковника Германа Гота (1885–1971). Рештки, що вціліли, у тому числі 40-а армія, були об'єднані у Воронежський фронт; скоро його командувачем призначили генерала армії Ніколая Ватутіна (1901–1944). Після вступу Червоної армії на територію України Воронежський фронт 20 жовтня 1943 року перейменували на 1-й Український фронт. Йому протистояла німецька Група армій «Південь» на чолі з генерал-фельдмаршалом Еріхом фон Манштайном (1887–1973). З важкими боями війська перекочувалися на захід. У лютому наступного року генерал Ватутін отримав смертельне поранення від вояків УПА в Острозькому районі на Рівненщині в зоні дій Військової округи «Богун», якою орудував майор Петро Олійник на псевдо «Еней» (1909–1946). Новим командувачем фронту призначили Маршала Радянського Союзу Івана Конєва (1897–1973). Олександр Комлев ще від грудня 1943 року числився начальником фронтового артилерійського складу. У серпні 1944-го він опинився в Сандомирі, а в лютому 1945-го – в Німеччині. 9 травня 1945-го зустрів у Берліні. 10 червня на базі 1-го Українського фронту була сформована Центральна група військ під командуванням того ж Конєва, її перебазували до Угорщини. Туди зі своєю частиною потрапив Олександр Комлев, звідти до Австрії, а далі в Чехословаччину,

де у квітні наступного року демобілізувався у званні інженер-майора. Одночасно відбув до Москви і маршал Конєв.

По завершенні п'ятирічної епопеї і подальшого лікування у військових госпітальях Олександр Йосипович повертається до цивільного життя. 1 серпня 1946 року його по лінії Міністерства освіти УРСР скерували до Львівського педагогічного інституту старшим викладачем кафедри хемії. Тут він замешкав на вулиці Дверницького (згодом Інститутська), а скоро по тому перебрався на вулицю Ліндего (тепер Ліста). Втім і тут його переслідує та ж проблема – нестача педагогічного навантаження. У результаті 20 січня 1947 року Олександр Комлев перейшов до Львівського університету на кафедру аналітичної хемії асистентом. Від минулого року нею завідував доцент Василь Золотухін (1904–1989), якого прислали з Москви. 1 вересня 1947-го Комлева призначили старшим викладачем кафедри.

Його дружина з дітьми, повернувшись з евакуації до Сум, теж перебираються до Львова. Любов Іванівна влаштувалася вчителькою мови й літератури в одній з частин МГБ УРСР, а скоро по тому – викладачем кафедри української мови Львівського університету.

Окрім викладацької, Олександр Йосипович у той час займається організаційною і громадською роботою. У жовтні–листопаді 1947 року заступає Федора Деркача (1908–1987) на становищі декана хемічного факультету, так само в липні–серпні 1950-го – доцента Тихона Полонського (1902–1999), який, своєю чергою, виконував обов'язки декана на час творчої відпустки Деркача. У січні 1949-го Комлева обрали народним засідателем народного суду 4-ї дільниці Залізничного району Львова; цю місію він справляв упродовж трьох років.

Та все ж головним залишалася ампула експериментатора. У вересні 1947 року Олександр Йосипович придбав у Горьковському університеті полярограф для потреб кафедри. У листопаді наступного року взяв участь у науковій конференції з хроматографії у Москві, а влітку 1951-го відвідав Маріуполь (тоді Жданов) для ознайомлення з роботою центральної заводської лабораторії на підприємстві «Азовсталь». У той же час він поринає в роботу над власною кандидатською дисертацією.

Відтоді я й запам'ятав його, будучи першокурсником Львівського університету. На початку березня 1953 року нас, студентів, викладачів, кафедральних працівників зібрали на траурний мітинг із приводу смерти радянського диктатора Йосифа Сталіна (1879–1953). У дворіку хемічного корпусу на вулиці Ломоносова (тепер Кирила і Мефодія) лежав свіжий глибокий сніг, поміж метровими заметами розбігалися вузькі стежечки. Поки ми вистоювали на холоді, з репродуктора московське радіо транслювало промови вождів. Не скажу, що всі тоді збагнули вагу історичного моменту, давалася ознака загальна атмосфера пригнічення й страху. Та все ж траплялися й оригінальні з'яви. Несподівано один із моїх однокурсників на ім'я Богдан, мастак на всілякі вигадки, зм'як, осунувся і розпластася на снігу. До нього тут же підбігли люди, спробували підняти на ноги, поплескуючи по щоках, обтріпуючи від снігу. «Та він, певно, ще й голодний», – додав хтось розгублено. Богдана взяли попід пахи і потягнули в теплу лабораторію. Там напоїли молоком, ще й дали перекусити щось із того, що належалося працівникам як компенсація за шкідливі умови праці. Потім він признався, що насправді свідомості не трапив і жодними болячками не страждає, а це був експромт. Звісно довелось піти на жертви, трохи померзнути на снігу, зате сатисфакцію отримав з

лиховою: «Розтуливши око, я зауважив, що мені протягують молоко і якусь булочку». Підкріпившись, почвавав до гуртожитку, який містився тоді позаду Головопшти. «Поки ви, дурники, стояли й мерзли», – додав наостанок.

А в той час скінчилася трансляція і нас запросили до Менделєєвської аудиторії на продовження траурного заходу. Виступали викладачі-комуністи, доповідали про заслуги вождя, тодішню ситуацію в світі. Під кінець надали слово Олександрові Комлеву як представнику ветеранської спільноти, дарма, що був безпартійним. Його виступ виявився вкрай лаконічним, він промовив буквально кілька слів: «Сум і печаль огортає серце. Немає вчителя, немає вождя». На тому скінчив і зійшов з імпровізованої трибуни.

Наступна зустріч відбулася восени 1953 року на другому курсі, коли ми проходили кафедру аналітичної хемії. До лабораторії зайшов староста факультетського наукового гуртка і звернувся до мене, жмакаючи в руках список тем із прізвищами викладачів навпроти.

– Треба записатися до когось на аналітику.

Лабораторні заняття в нас вів завкафедри Золотухін, тож до нього пішов мій однокласник Василь Зінчук (1935–2021). Ще у списку фігурувало прізвище Комлева, якого я пригадав із тодішнього виступу. Мені імпонували його вуса а ля Марко Кропивницький, адже я тоді виступав у самодіяльному драматичному гуртку в себе на малій батьківщині, тож без зайвих сумнівів погодився на цю кандидатуру. Наукова тема стосувалася хроматографічного розділення розчинів електролітів, зокрема солей тривалентних катіонів алюмінію та заліза. Солі можна було роздобути у спеціалізованих магазинах «Хімреактив», там само й тверді адсорбенти іоніти. Разом з Олександром Йосиповичем ми переводили іоніти в кислотну форму (H-катіоніт), далі – в інші катіонні форми, замінюючи H-катіон на залізо, алюміній та іони інших металів. Надалі, оволодівши методикою, я проводив досліди самостійно.

18 березня 1955 року Олександр Йосипович успішно захистив дисертацію «Йонно-адсорбційні реакції та деякі фізико-хімічні властивості львівського глауконіту», виконану під керівництвом доцента кафедри фізико-хімічної хемії Тихона Полонського. Мені пощастило бути присутнім на процедурі. 31 березня вчена рада хемічного факультету присудила йому науковий ступінь кандидата хемічних наук. Через два місяці, 21 травня на факультетській вченій раді його обрали на посаду доцента кафедри аналітичної хемії, а 28 травня – на університетській. 2 серпня 1955 року наказом ректора Євгена Лазаренка (1912–1979) Олександра Йосиповича затверджено на цій посаді.

На червень 1955-го в нас була запланована студентська виробнича практика в контексті підготовки дипломних робіт. Ми з Василем Зінчуком і ще дев'ятьма дівчатами, котрі спеціалізувалися на кафедрі аналітичної хемії, а також ті, хто обрали кафедру неорганічної хемії, і ще кілька студентів-фізиків поїхали на металургійний комбінат «Запоріжсталь». Керівником був Олександр Йосипович. Ми знайомилися з технологією виробництва чавуну й сталі, контролем за якістю виробленої продукції, зокрема листової сталі, технічного дроту, посуду. Мені запраглося пізнати повний цикл виробництва на комбінаті, тож він порадив пройтися виробничими цехами. Екскурсія зайняла цілий день. Після втомливого перебування у гарячих приміщеннях ми поспішали на Дніпро – засмагати, купатися, гребти на човнах. Олександр Йосипович завжди ходив з нами. Особливо він любив виправи човнами, коли хлопці гребли на веслах, а дівчата співали

українських пісень. Найбільше запам'ятовся імпровізований дует Галини Турчин і Надії Тихої, студенток зі Станиславівщини. Також він наполягав, аби ми відвідали Хортицю, столітній козацький дуб і козацьку криницю:

– Ідьте туди, вивчайте нашу історію, пізнавайте місця козацької слави.

У дворику хемічного факультету університету. 1956 р..

Сидять О. Комлев, Р. Головатий. Стоять Н. Тиха (друга зліва), О. Банах, В. Зінчук.

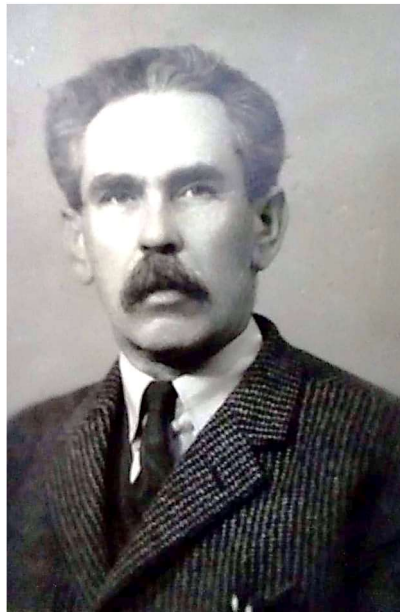
Дипломну роботу «Відокремлення алюмінію від заліза методом осадкової хроматографії» я захистив навесні 1957 року. Із підсумковою статтею поки що не складалося, та я мав намір їхати працювати вчителем середньої школи до себе на малу батьківщину. Як не дивно, через десяток літ саме хроматографія стала предметом моїх наукових пошуків.

Приблизно в той час стали випускницями Львівського університету й обидві дочки Олександра Йосиповича. Старша Наталія закінчила у 1954 році хемічний факультет і виїхала до Німецької демократичної республіки за місцем служби чоловіка, де викладала хемію в середній школі. Молодша Жанна у 1959-му закінчила геологічний факультет і залишилася працювати в альма матер.

Скоро по тому в Олександра Йосиповича визрів конфлікт зі завідувачем кафедри Золотухінім – як видається, через розбіжності з національного питання. У результаті він вирішив перебратися до Херсона. Про справжні причини не розводився зайве, перемену трактував як необхідність покращити кліматичні умови: «Аби ближче до моря». 14 грудня 1960 року його обрали на посаду доцента кафедри хемії Херсонського сільськогосподарського інституту. Та на заваді знову постало квартирне питання. Пропрацювавши на новому місці лише один семестр, він вирішив повернутися до Львова. 1 вересня 1961-го Олександра Йосиповича зарахували доцентом кафедри неорганічної та аналітичної хемії Львівського зооветеринарного інституту. Любов Іванівна влаштувалася вчителькою української мови у Львівській середній школі №21.

Скоро на університетській кафедрі аналітичної хемії змінився завідувач. Замість Василя Золотухіна її у 1962 році очолив доцент Роман Головатий (1902–

1978), котрий ще у 1945-му прибув до Львова з Донецька (тоді Сталіно). Тепер Олександр Йосипович зміг повернутися на попередню посаду. 21 вересня 1962 року він був обраний вченою радою хемічного факультету на посаду доцента кафедри аналітичної хемії Львівського університету.

Комлев О.Й. 1960 р.

На початку 1960-их доцент Комлев яскраво проявив себе як експериментатор. Організував лабораторію полярографічного аналізу, освоїв нові методи визначення малих кількостей речовин, зокрема полярографічний метод концентрування на стаціонарній краплі ртуті, хемілюмінесцентний метод, заодно вдосконалив навчальний курс полярографії. Це дало змогу розгорнути широкий фронт експериментальних робіт у науково-дослідному секторі університету. Також Олександр Йосипович восени 1964-го заступав доцента Євгена Гладішевського (1924–2012) на посаді декана, був ученим секретарем спеціалізованої вченої ради хемічного факультету.

У 1964 році в аспірантуру до нього вступив Василь Зінчук. Як не дивно, він не пішов до свого колишнього керівника Золотухіна, який далі працював на кафедрі доцентом. У лабораторії Комлева Зінчук займався тематикою хемілюмінесцентного аналізу.

У 1966 році я, на той час старший викладач Луцького загальнонаукового факультету, підпорядкованого Львівському університетові, відвідав його на кафедрі аналітичної хемії. Мене цікавила можливість дослідження цеолітів хроматографічним методом. Василь поділився перспективою своєї дисертаційної роботи. Тут до лабораторії увійшов Олександр Йосипович.

– А скільки тобі літ, Онуфрію? – насупився він.

Я назвав цифру.

– І вже в кандидати прешся?

Чи то був жарт, я не збагнув. Та признаюсь, мене огорнуло гнітюче відчуття. Не те, щоби надто переймався настроєвими змінами чи прикметами, але в цьому випадку передчуття справдилося цілковито. Адже його дисертант Зінчук захистився у 1969 році, а мені знадобилися ще цілих одинадцять літ – заодно поміняти наукового керівника, тему кандидатської дисертації, та ще й захищати її не у Львові, а у Тбілісі.

У 1970 році завкафедри Головатий виїхав до Чернівців і виконувати обов'язки очільника став доцент Василь Зінчук. Проте ця обставина вже не вплинула на подальший перебіг подій. 27 липня 1971 року Олександр Комлев вийшов на пенсію.

Востаннє ми спілкувалися у нього вдома на вулиці Руднева (колишній Ліндего). Було літо 1972 року, я тільки-но вчергове приїхав із Луцька. Довідавшись, що мій колишній керівник важкохворий, вирішив провідати його. Олександр Йосипович раніше теж часто хворів – ревматизм, поліартрит, неврит, як наслідки воєнних лихоліть. Ми розмовляли про наукові справи, він не забув нагадати, аби я узагальнив результати нашої спільної роботи у студентському науковому гуртку і підготував статтю про хроматографічне розділення солей заліза й алюмінію.

29 жовтня 1972 року він помер. Похований у Львові на Личаківському цвинтарі.

На Личаківському цвинтарі у Львові.

У доробку Олександра Комлева близько 50 наукових праць. Вони стосуються фізико-хімічних методів аналізу різноманітних сумішей. Також він запропонував новий індикатор для реакції нейтралізації. Перекладав на українську мову

навчальні посібники з фізхемії та кількісного аналізу – обидва вийшли друком у 1933 і 1934 роках у Харківському університеті. Був науковим керівником двох кандидатських дисертацій – Василя Зінчука і Віри Маріної (Лобойко; 1944–2002), яка захистила її у 1972 році. Нагороджений двома орденами «Красная звезда» у 1944 і 1945 роках та кількома медалями.

Олександр Йосипович Комлев залишив пам'ять про себе як щирий український патріот і невтомний трудівник на ниві експериментальної науки.